

Криза східного вектора зовнішньої політики України

Олег Кондратенко,
доктор політичних наук,
доцент,
Інститут політичних і
етнонаціональних
досліджень ім. І. Ф. Кураса
НАН України

Oleh Kondratenko,
Doctor of Political Sciences,
Associate professor,
Kuras Institute of Political
and Ethnic Studies of the
National Academy
of Sciences of Ukraine

ORCID: 0000-0002-1905-934X
olegva@ukr.net

Анотація. У статті проаналізовано сутність та причини кризи східного зовнішньополітичного вектора України. Акцентовано, що питання російського напрямку зовнішньої політики України набуло своєї актуальності вже від моменту здобуття нею незалежності. Стрімкий сплеск наукового та експертного дискурсу припадає на 2014 та 2022 рр., коли, відповідно, розпочалася гібридна війна та відкрита агресія Росії проти України. На основі аналізу політологічного дискурсу зроблено висновок, що першоосною кризи східного вектора зовнішньої політики України є передусім об'єктивний фактор агресивної імперської політики Росії, яка базується на євразійському реваншизмі – прагненні відродити тотальний вплив на пострадянському просторі.

Підтверджено, що розміщення на території України військово-морської бази РФ у Севастополі,

а також втрата ядерного статусу поряд з різким економічним спадом позбавило її перспектив здобуття належного геополітичного статусу в умовах формування постбіполярного світопорядку. Відтак Україна фактично погодилась на розгортання російського Чорноморського Флоту на власній території. Така позиція, як доводять науковці, суперечила Концепції зовнішньої політики України від 1993 р., де йшлося про недопустимість присутності збройних сил інших держав на її території. Все це сприяло окупації Криму, інспірації Росією гібридного конфлікту на Донбасі у 2014 р. та відкритої збройної агресії у 2022 р.

Україна домоглася значних успіхів у протистоянні з реваншистською Росією, проти якої запроваджено масштабні санкції. Отримавши значну військово-технічну допомогу від Заходу, Україна зламала стратегічні плани Москви щодо позбавлення її державності та відновлення СРСР на значній частині пострадянського простору. У ході збройного протистояння з Росією Україна набула геополітичної суб'єктності та здобула перспективу вступу до ЄС. Також доведено, що Україна має значні перспективи отримання нового плану Маршалла задля повоєнної відбудови економіки та інфраструктури. При всьому Україна має підтримувати політику забезпечення технологічної трансформації та не відмовлятися від стратегії набуття повноправного членства в НАТО.

Ключові слова: зовнішня політика, східний зовнішньополітичний вектор України, російська агресія, імперський реваншизм, російсько-українська війна, національна безпека.

Crisis of the eastern vector of foreign policy of Ukraine

Abstract. The article analyzes the essence and causes of the crisis of the eastern foreign policy vector of Ukraine. It is noted that the issue of Russia's orientation to Ukraine foreign policy has become relevant since its independence. A sharp surge in scientific and expert discourse occurred in 2014 and 2022, when, respectively, a hybrid war began and Russia's open aggression against Ukraine. Based on the analysis of political science discourse, it was concluded that the primary crisis of the eastern vector of Ukraine's foreign policy is primarily an objective factor in Russia's aggressive imperial policy based on Eurasian revanchism – the desire to revive total influence in the post-Soviet space.

It has been confirmed that the deployment of a Russian naval base in Sevastopol on Ukrainian territory, multiplied by the loss of nuclear status, and a sharp economic downturn have deprived Ukraine of prospects for adequate geopolitical status in a post-bipolar world order. After all, Ukraine has in fact agreed to deploy the Russian Black Sea Fleet on its sovereign territory. Such a position, according to scholars, contradicted the Concept of Foreign Policy of Ukraine of 1993, which stated the inadmissibility of the presence of armed forces of other states on its territory. All this led to the occupation of Crimea, Russia's inspiration for the hybrid conflict in Donbass in 2014 and open armed aggression in 2022.

Ukraine has made significant progress in its confrontation with revanchist Russia, against which large-scale sanctions have been imposed. Having received significant military and technical assistance from the West, Ukraine has thwarted Moscow's strategic plans to strip it of its statehood and restore the Soviet Union to much of the post-Soviet space. In the course of the armed confrontation with Russia, Ukraine acquired geopolitical subjectivity and gained the prospect of joining the EU. It is also proved that Ukraine has significant prospects for obtaining a new Marshall Plan for the post-war reconstruction of the economy and infrastructure. At the same time, Ukraine must support the policy of technological transformation and not abandon the strategy of gaining full membership in NATO.

Key words: foreign policy, eastern foreign policy vector of Ukraine, Russian aggression, imperial revanchism, Russian-Ukrainian war, national security.

Справжнім „чорним лебедем” періоду незалежності України стала гібридна війна Російської Федерації, що розпочалася у 2014 р. та трансформувалася у відкриту агресію 24 лютого 2022 р. Така агресивна політика Росії спрямована, передусім, на ліквідацію суб'єктності та державності України. Власне, курс на таку стратегію РФ щодо збереження України у полі свого геополітичного впливу було взято одразу після краху СРСР, адже Москва не мислила своєї майбутньої міжнародної ваги без відновлення присутності на пострадянському просторі, й ключем до нього була й залишається саме Україна.

Починаючи від 1991 р. Україна задекларувала намір долучитися до системи міжнародних відносин між державами на основі взаємної поваги, суверенітету та демократичних засад співробітництва, а також взяла на себе свою частку зобов'язань з підтримки політико-економічної стабільності в Європі [1].

Тим часом Україна зі здобуттям незалежності не змогла швидко набути статусу вагомого міжнародного суб'єкта через низку як зовнішніх, так і внутрішніх чинників. Зовнішні (об'єктивні) чинники були пов'язані насамперед з російськими імперськими амбіціями, які стали чинником уповільнення соціально-економічного та політичного поступу України. Водночас до внутрішніх (суб'єктивних) чинників зовнішньополітичної кризи слід віднести відсутність політико-економічних реформ, кризу влади, недосконалість і слабкість державних інституцій. Економічна та ресурсна криза не дозволили Україні забезпечити повноцінне набуття статусу суб'єкта міжнародних відносин. Адже Україна зіткнулася з низкою викликів, котрі пов'язані із процесами врегулювання кордонів, суперечностями ядерного роззброєння (яке не гарантувало забезпечення міжнародної суверенності), а також скептицизмом низки провідних демократичних держав щодо здатності її стати на шлях лібералізму та ринковості через масштабність скандалів та корупції у вищих ешелонах влади і широких суспільних верствах. Останнє прирєкло Україну на тривале дотримання стратегії так званої багатовекторності, що зводилася до маневрування між Сходом та Заходом (євразійським та євроатлантичним простором). Такий зовнішньополітичний шлях не дозволяв Україні прискорити зближення з європейськими та євроатлантичними структурами та лишив її у сірій трансрегіональній безпековій зоні, що й стало підґрунтям до початку агресії з боку Російської Федерації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Події, які пов'язані зі становленням зовнішньої політики України, її кризою, російською агресією та її передумовами, стали своєрідним тригером дослідної активності українського та зарубіжного наукового середовища. Так, становленню та розвитку зовнішньої політики України як нової незалежної держави присвятили свої роботи такі українські науковці, як О. Бойко [2], Ю. Мацієвський [3], О. Сивак [4] та ін. Об'єктом дослідження робіт вказаних авторів є питання історії зовнішньої політики України як у складі СРСР, так і її становлення після здобуття незалежності як самостійного суб'єкта міжнародного права.

Представники тернопільської школи істориків-міжнародників, зокрема М. Алексісець та Я. Секо, доводять, що стратегія дотримання нейтралітету й позаблоковості не захистила Україну від імперських посягань Росії та була великою помилкою української дипломатії [5, с. 35–46; 6, с. 12–14]. Вчені Інституту історії України НАН України С. Віднянський та А. Мартинов ставлять акцент на вираженій непослідовності стратегії зовнішньополітичного планування України [7]. Внутрішні (суб'єктивні) фактори кризи зовнішньої політики України розглядають О. Івченко [8], С. Кораблін [9] та А. Кудряченко [10, с. 733]. Дискурс щодо геополітичного протистояння потужних міжнародних гравців на теренах України представлений здобутками таких українських науковців, як В. Горбулін [11–13; 69], Б. Парахонський [14], Г. Перепелиця [15], В. Ткаченко [16, с. 132], С. Троян [17], С. Шергін [18], М. Ожеван [19–20], А. Окситюк [21] та ін.

Поняття про явище „буферної” держави, якою тривалий час розумілася Україна, розглядається у роботах І. Зінька [22, с. 117]. Тим часом С. Прийдун у своїх розвідках вбачає Україну у ролі своєрідного захисного щита Європи завдяки її географічному положенню між Сходом і Заходом [46–47].

Зважаючи на зарубіжний дискурс, слід розпочати з концепту міжцивілізаційної конкуренції С. Гантінгтона, який доводив, що саме на межі цивілізаційних розколів відбуваються конфлікти між цивілізаціями у контексті регіональної та глобальної конфронтації [23, с. 199]. Питання впливу географічного положення держави на її зовнішню політику в різний час вивчали апологети класичної геополітики на кшталт Г. Маккіндера [24, с. 162–169], А. Мехена [25], Н. Спідмена [26], Ф. Ратцеля [27], З. Бжезинського [28] тощо. Саме З. Бжезинський визначив Україну як своєрідний новий „П’ємонт” для США на євразійській шахівниці та надважливий геополітичний центр на пострадянському просторі [28]. Таку саму думку поділяє американська вчена українського походження Л. Шевцова, яка підкреслює важливість України для РФ не лише в сенсі задоволення своїх імперських амбіцій [29]. Такі зарубіжні дослідники, як Дж. Манкофф [30, 31], Дж. Міршаймер [32], Д. Трейсман [33], Дж. Фрідман [34], активно висвітлюють ключові проблеми російської гібридної агресії та спричинені нею кризи зовнішньої політики й нацбезпеки України. Про новий імперіалізм та спричинені Росією геополітичні кризи на пострадянському просторі йдеться у роботах американських та британських учених на кшталт М. Гарпена [35], П. Гобла [36], С. Джонсона [37], М. Калба [38], О. Мотиля [39], А. Стент [40], Ф. Фукуями [41], Дж. Шерра [42] тощо. Продовжують дискурс у контексті аналізу геополітичного розташування України між Сходом і Заходом і французькі політологи, як от Ж.-Б. Пінатель, Ж. Вюжік, які поки не бачать Україну в ЄС і НАТО навіть у віддаленій перспективі. Натомість, вони відводять Україні роль такого собі каталізатора і зв’язуючої ланки Євразії. Питанню мирного розв’язання міжнародних криз та конфліктів присвячено дослідження турецького професора Г. Ісєра [43].

Метою цієї статті є аналіз дискурсу сутності кризи східного вектора зовнішньої політики України, апогеєм чого стала неспровокована й відкрита агресія Росії 24 лютого 2022 р.

Україна нині переживає чи не найбільшу кризу свого східного вектора зовнішньої політики. У 2014 р. РФ розпочала проти України гібридну агресію в умовах її транзиту від авторитарної (проросійської) до демократичної (прозахідної) владної моделі. Відтоді безпекову кризу довкола України політологи та політичні експерти розглядають як початок нової холодної війни та новий виток протистояння Росії із Заходом. Остаточну крапку адекватних відносин між Україною та РФ було поставлено Москвою 24 лютого 2022 р. з розгортанням повномасштабної агресії.

При всьому слід зважити на те, що такому агресивному крокові з боку РФ передувала ціла низка як суб’єктивних (внутрішніх), так і об’єктивних (зовнішніх) факторів.

Об’єктивні фактори кризи зовнішньої політики України представлені, зокрема, доробком члена-кореспондента НАН України А. Кудряченка.

Погоджуємося із висновком ученого, що на 1991 р. потенціал незалежної України вигідно відрізнявся від решти пострадянських країн та сусідніх східноєвропейських держав. Адже Україна тоді належала до ряду найбільш розвинених країн, оскільки була третьою ядерною державою, шостою науковою і десятою промисловою державою в світі. Однак на початок третього тисячоліття Україна вже посідала 110-те місце серед 120 обстежених країн світу за рівнем життя і соціальної захищеності, що безпосередньо вплинуло на її міжнародний статус та здатність відстоювати національні інтереси на світовій арені [10, с. 733]. У цьому контексті А. Кудряченко розвиває свою думку, доводячи, що на 2008 р. (рік вступу України до СОТ) країна мала від'ємне торговельне сальдо з кожною третьою країною світу, зокрема з кожною третьою країною ЄС, з кожною четвертою країною Азії, з 30% держав Африки та Америки [44, с. 151]. Це лиш підкорелювало поглиблення перманентної кризи зовнішньополітичного розвитку в плані неспроможності оптимізувати палітру різновекторності торговельно-економічних відносин, адже на 30-й річниці незалежності Україна все ще зберігає від'ємний баланс торговельного сальдо.

Тієї самої думки дотримується і член-кореспондент НАН України С. Кораблін. Він, зокрема, відзначає, що Україна на 1989 р. за показниками ВВП входила в тридцятку найбільших економік світу. При цьому, прагнучи об'єктивності, він зауважує, що сусідня Польща отримала від ЄС упродовж 2007–2008 рр. 150 млрд євро, тоді як Україні взагалі було відмовлено у такій підтримці в 2013 р. у зв'язку з можливим ризиком економічних втрат (як це було відзначено в політичних колах країн ЄС) через запровадження зони вільної торгівлі з ЄС [9].

До об'єктивних (зовнішніх/середовищних) чинників кризи зовнішньої політики України слід віднести, передусім, безпековий, слабкість геополітичного статусу України зі складним географічним положенням держави, що схарактеризоване у доволі відомій і вкоріненій у науковій літературі формулі „між Сходом і Заходом”. Також необхідно розуміти й те, що Україна знаходиться на перетині стратегічних інтересів євразійської та євроатлантичної цивілізацій, які прагнуть їх відстоювати, зокрема, й за рахунок інтересів українських. Відомо, що, згідно з геополітичним концептом відомого американського політолога С. Гантінгтона, територією України проходить цивілізаційний розкол між західною та православною цивілізацією, що тим самим ускладнює зовнішньополітичну діяльність України та її внутрішню стабільність. Такий стан речей зумовлює геополітичну вразливість України в умовах міжцивілізаційної конкуренції/конфронтації. Адже згідно з концепцією того самого С. Гантінгтона саме на межі міжцивілізаційних розколів відбуваються конфлікти між цивілізаціями у контексті регіональної та глобальної конфронтації [23, с. 199]. Згаданий А. Кудряченко, вдаючись до методів класичної геополітики, зі свого боку зазначає, що Україна знаходиться на перетині трьох геополітичних доктрин: євразійської, євроатлантичної та чорноморської. Саме ці доктрини, за його словами, і визначають засади геостратегії України. Далі він стверджує, що у межах України переплелися кордони трьох

геополітичних та соціокультурних просторів: європейського, євразійського та середземноморського [45, с. 508].

Подібної думки дотримується і доцент Національної академії оборони України С. Мокляк, який констатує, що Україна розташована в південно-східній частині Європи, де перетинаються три потужні геополітичні масиви – Євroatлантичний, Євразійський та Ісламський. Саме в цьому автор вбачає проблеми для України, що полягають у проєктуванні впливу на неї цих трьох могутніх геополітичних центрів. Останнє стало фактором послаблення статусу Української держави як на глобальному, так і субрегіональному міжнародному рівні. На глобальному рівні зниження можливостей для України він пов'язує із втратою ядерного статусу, що не був компенсований економічними здобутками. Ослаблення впливу на субрегіональному рівні автор пов'язує з втратою контролю над ЧФ уже в середині 1990-х рр. Тим часом він зазначає, що такий унікальний міжцивілізаційний простір відіграє визначальну роль у розвитку Української держави, автоматично надаючи їй статусу транзитної ланки між різними геополітичними площинами [46, с. 201–205]. Доцільним слід буде навести концепт „буферної” держави. Саме доцент Львівського національного університету імені Івана Франка І. Зінько у дискурсі поняття „буферна держава” розуміє малу та слабку країну, що розташована між двома чи більше силовими центрами та забезпечує розмежування сфер впливу. Поняттям „буферна зона” дослідник визначає здебільшого як кілька держав, розташованих між двома чи більше потугами, що забезпечують стабілізацію та послаблення антагонізмів великих геополітичних гравців. Потужні гравці, отже, намагаються відмежувати власні території чи зони впливу від зазіхань інших гегемонів чи блоків держав саме такою буферною зоною [22, с. 117].

Вітчизняний дослідник С. Прийдун, який, керуючись методологічними засадами класичної геополітики, зазначає, що Україна, знаходячись на межі перетину між Римлендом і Гартлендом, завжди виконувала роль своєрідного захисного щита Європи. Також Україна, яка географічно розташована в центрі Європи, знаходиться на перетині торговельно-воєнних шляхів між Сходом і Заходом. Такий геополітичний статус створює сприятливі передумови для активізації зовнішньополітичної діяльності, утім спричиняє й серйозні виклики для внутрішньополітичної стабільності держави [47, с. 80]. Український історик В. Ткаченко у своїх працях звертає увагу на те, що за умов відсутності чіткого курсу на євроінтеграцію перед Україною тривалий час поставала перспектива не просто „світової периферії”, а „подвійної периферії”, де Росія посідає місце „напівпериферії” Європи, а Україна скочується до ролі „периферії Росії” [16, с. 132].

Загалом, західні вчені відводять Україні одне з ключових місць у регіональному та навіть цивілізаційному вимірі, враховуючи її геополітичне розташування на стику стратегічних інтересів західної та східної цивілізації. Усе ж мусимо додати, що така цивілізаційна розколотість України значною мірою відбивається й на внутрішньополітичній ситуації. Особливо виразно це простежується під час виборчих кампаній, коли українські еліти в різних

секторах електорального поля намагаються проводити акти маніпуляції з використанням у своїх політичних цілях питання мови, історії, різних стереотипних історичних символів, а також церкви, поглиблюючи тим самим міжнаціональний розкол регіонів України.

Свого часу З. Бжезинський у своїй відомій „Великій шахівниці” відзначав, що без України та її потенціалу всі великодержавні проєкти Росії втрачають свій геостратегічний сенс [28, с. 126]. В основу факторів, що характеризують кризу зовнішньої політики держави та/або зміну її геополітичного статусу, він покладає чотири аспекти сили – військовий, економічний, технологічний і культурний, які у своїй сукупності визначають вирішальний політичний вплив суб’єкта у світовому масштабі. Також він акцентував увагу на тому, що без України та встановлення контролю над виходами до Чорного моря Росія втрачає статус потужної євразійської імперії. Адже Росія на тлі скорочення слов’янського етнічного ядра та зростання мусульманського населення автоматично трансформується в азійську, віддалену від Європи напівімперську державу [28, с. 127].

Слід взяти до уваги те, що першоосовою кризи східного вектора зовнішньої політики України є передусім фактор Росії з її агресивною імперською політикою, яка базується на євразійському реваншизмі – прагненні відродити тотальний вплив на пострадянському просторі. Як приклад тут слід навести пряму заяву пресекретаря російського президента П. Воєванова (озвучену одразу після розпаду СРСР) про право Москви переглядати кордони пострадянських республік. Така офіційна позиція РФ відображала настрої та пріоритети нового кремлівського керівництва стосовно пострадянського простору, а особливо України [48, с. 126–127].

Тож розуміючи, що РФ прагне перетворити СНД на інструмент збереження свого впливу на пострадянському просторі, Україна де-юре не підписала статут новоствореної організації, тим самим відмовившись визнати Статтю 6 Угоди про створення СНД, яка стосувалася збереження державами-членами спільного військово-політичного простору під об’єднаним командуванням [49].

Тому вже з перших років незалежності Україна опинилася у вкрай складній геополітичній ситуації, зіткнувшись з реваншистськими амбіціями Росії, яка проголосила себе спадкоємицею СРСР, а разом з тим і заявила про монопольне право вето на внутрішню та зовнішню політику пострадянських держав. Така імперська позиція ознаменувала відновлення контролю над пострадянським простором аж до відродження союзного утворення як нового суб’єкта міжнародного права.

З початку 1990-х рр. гостро постало питання домовленостей щодо розподілу ЧФ, який дістався обом державам у спадок від СРСР. У цьому плані Україна припустилася прикрої дипломатичної помилки та серйозних стратегічних прорахунків. Адже, згідно з домовленостями, у ході розпаду СРСР усе майно, що перебувало на території союзних республік, автоматично ставало їх власністю. Отже, Україні не слід було розпочинати домовленості з цього приводу з Росією, а залучити міжнародні інституції та колективний Захід у цілому. Це, зокрема, стосувалося й Чорноморського флоту. Саме тому

ЧФ Росії від самого початку його дислокації у Криму з 1991 р. перетворився на один із потужних інструментів геополітичного тиску на Україну. Після проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. сепаратисти в Криму закликали домогтися визнання рішення 1954 р. про передачу Криму УРСР недійсним і провести референдум щодо надання півострову незалежного статусу. Проблема статусу Криму активізувалася у 1992 р. з початком оголошення Україною будівництва національних збройних сил від 5 квітня 1992 р. на основі Указу „Про невідкладні заходи по будівництву Збройних сил України”, яким також передбачалося сформувати ВМС України [50].

У той же час, 7 квітня 1992 р., російський президент Б. Єльцин видав зустрічний Указ „Про перехід під юрисдикцію Російської Федерації Чорноморського флоту” [51]. Саме тоді окремі стратегічні частини ЧФ відмовлялися виконувати рішення українського керівництва. Росія в цей час виступила із заявою про те, що ЧФ має підпорядковуватися ВМФ СРСР – СНД і не виконуватиме наказів Міноборони України. Тоді ж Б. Єльцин виступив проти поділу ЧФ, який, на його думку, мав гарантувати безпеку зовнішніх кордонів СНД [52, с. 66].

Українські дослідники, зі свого боку, говорять про зволікання у створенні національних ВМС. Адже до зазначеного указу, прийнятого від 5 квітня 1992 р. щодо будівництва Збройних сил України, було повністю відновлено російський контроль над більшістю підрозділів ЧФ, переважна кількість офіцерів якого висловилися за службу в СНД [53, с. 93].

Варто також акцентувати увагу на заявах Держдуми РФ початку 1990-х рр. про неправомірність передачі Криму Україні у 1954 р. у контексті вимог скасування Біловезьких угод про розпад СРСР, відміни створення СНД, а також заяви про неправомірність денонсації договору про створення СРСР у 1992 р. та створення СНД. Ідеться про Постанову ВР РФ № 2809-1 „Про правову оцінку рішень державної влади РРФСР зі зміни статусу Криму, прийнятих у 1954 р.” від 21 травня 1992 р., згідно з якою Постанова Президії ВР РРФСР від 5 лютого 1954 р. „Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР” піддавалася сумніву та, врешті, була визнана такою, що „не має юридичної сили з моменту її прийняття” [54].

У цій складній ситуації Україні вкрай важливим завданням було забезпечення нормалізації українсько-російських відносин. У цьому контексті було підписано цілу низку двосторонніх договірних документів, як-от: Угоду між Україною і Російською Федерацією про подальший розвиток міждержавних відносин (23 червня 1992 р.) [55]; Угоду між Україною та Російською Федерацією про невідкладні заходи з формування ВМС України та ВМФ Росії на базі Чорноморського флоту [56]; Протокол про врегулювання проблем ЧФ у рамках так званих Масандрівських угод (3 вересня 1993 р.) [57] ¹.

У Постанові ВР України „Про основні напрями зовнішньої політики України” від 2 липня 1993 р. ішлося про недопустимість присутності збройних сил інших держав на території України [1]. Водночас згода

¹ Цей документ передбачав, що ЧФ з усією його інфраструктурою буде фактично використовуватися Росією, як пряму спадкоємицею СРСР.

на розміщення військово-морської бази Чорноморського флоту РФ у Севастополі, відмова від ядерного статусу, глибока економічна криза послабили зовнішньополітичні можливості України та її міжнародний вплив в умовах формування постбіполярного світопорядку.

Погоджуємося із критикою М. Алексієвця Постанови ВР України від 2 липня 1993 р., у якій він зазначає, „...ідеалістично окреслювалося головне питання – стати впливовою світовою державою, здатною виконати значну роль в забезпеченні політико-економічної стабільності в Європі”. До всього, криза стратегії зовнішньої політики, як вважає автор, виявилася у відмові України від радянської матеріальної спадщини, що зумовило розвиток України фактично з нуля [5, с. 35–36; 6, с. 12–14].

Тим часом, американська вчена українського походження Л. Шевцова відзначає: „Україна, в розумінні Кремля, є системотвірним фактором для російської державності. Це означає, що для Кремля Росія без України не може бути наддержавою. Втрата України може спровокувати подальший геополітичний розпад російської „галактики”, що є опорою нинішньої системи” [29].

Власне під тиском зовнішніх чинників українська правляча еліта змушена була вдатися до формування й реалізації стратегії багатополарності. Тут слід врахувати позицію українського дослідника Ю. Мацієвського, який до всього вважав, що Л. Кучма, переважно в період своєї другої президентської каденції, віддавав перевагу стратегії багатовекторності зовнішньої політики, що не сприяло виробленню чіткої зовнішньополітичної позиційної доктрини та зайняттю Україною достойного статусу на міжнародній арені. Тож саме в багатовекторності слід вбачати один з ключових суб’єктивних чинників вияву кризи української зовнішньої політики [3].

Урешті, перебування російського ЧФ у Криму сприяло активізації кримського сепаратизму, що послугувало обранню „президентом” Автономної Республіки Крим Ю. Мешкова та перемозі на виборах до ВР Кримської автономії виборчого блоку „Росія” – відповідно, у січні та квітні 1994 р. [58]. Лише завдяки значним зусиллям українського керівництва та використанню спецслужб вдалося відносно швидко ліквідувати мешковщину та відтермінувати окупацію Криму [59, с. 116–117].

15 квітня 1994 р. було узгоджено нове співвідношення перерозподілу військових кораблів та майна. Згідно з ним Україні мало лишитися 15–20% військових кораблів, а ЧФ РФ та ВМС України повинні були вже базуватися окремо [60, с. 156]. 9 червня 1995 р. лідерами України та Росії у Сочі було підписано Угоду між Російською Федерацією і Україною щодо ЧФ, котра визначила його розподіл: Росії – 81,7% кораблів, тоді як Україні лише 18,3%, та підтвердила окреме базування ЧФ Росії та ВМС України. Таке відсоткове зменшення у перерозподілі ЧФ не на користь України було зумовлене тим, що Україна зобов’язувалася передати (що, врешті, й було здійснено) Росії 117 кораблів і суден в рахунок погашення боргу за кредитами у розмірі 526,509 млн дол. [61]. Де-юре перебування ЧФ Росії як іноземної військової бази на території України (до травня 2017 р.) було закріплено 28 травня

1997 р. Угодою між Україною і Російською Федерацією про статус та умови перебування ЧФ Російської Федерації на території України [62].

Вчені Інституту історії України НАН України – член-кореспондент НАН України С. Віднянський та професор А. Мартинов ставлять акцент на вираженій непослідовності стратегії зовнішньополітичного планування України, підкреслюючи, що ст. 17 Конституції України від 1996 р. забороняла розміщення іноземних військових баз на території України, однак уже наступного року було укладено договір про оренду Чорноморського флоту (ЧФ) Росії – військової інфраструктури на Кримському півострові [7].

Отже, серед головних зовнішньополітичних прорахунків України було те, що наслідком такої політики у перше десятиліття її незалежності стала легалізація російської військової бази на українській території. Більше того, Договір про дружбу, співпрацю і партнерство від 31 травня 1997 р. (що юридично підтверджував визнання Росією України як незалежної держави) був підписаний уже після оформлення перебування ЧФ Росії в Севастополі [63]. Тобто підписання цього Договору безпосередньо залежало від згоди України на перебування ЧФ Росії на своїй території, яка піддалася тиску з боку Москви та недостатньо залучила в цей процес колективний Захід. Відтоді Севастополь і частина Криму стали якщо не російською територією, то принаймні підконтрольною зоною Росії. Тож РФ контролювала значну військову інфраструктуру Криму, а Україна не впливала на прецеденти й процес військового застосування Росією ЧФ з української території, що й відбулося під час агресії проти Грузії у серпні 2008 р. Хоча Україна й не контролювала ситуації щодо використання військових кораблів, проте з точки зору міжнародного права стала співучасницею агресії проти Грузії². У свою чергу, весь цей ланцюг подій і зумовив окупацію Кримського півострова РФ у березні 2014 р. та подальшу російську агресію у лютому 2022 р.

До всього слід погодитися з С. Віднянським, який вважає першим серйозним проявом кризових явищ у зовнішній політиці України неспроможність оформити стратегічне партнерство зі США як з країною, що здатна стримувати імперські амбіції РФ та підтримувати суверенітет і територіальну цілісність України [64, с. 62–63].

28 січня 2003 р. було підписано Договір між Україною і РФ про українсько-російський державний кордон, однак він не узгоджував лінії міждержавного кордону в Азовському морі та Керченській протоці [65]. Тобто Договір визначав лише сухопутні межі між Україною та РФ. Як наслідок, уже у жовтні 2003 р. виник конфлікт довкола острова Тузла, який Росія намагалася анексувати, прокладаючи до нього дамбу. Лише рішучі дії української сторони зупинили тодішню російську авантюру. 24 грудня

² Згідно з нормами міжнародного права держава, яка надає свою територію для агресивних дій іншої держави як третя сторона, автоматично стає співучасницею агресії. Тому, враховуючи такий сценарій, Україна де-юре ставала співучасницею агресії проти Грузії і, щоб уникнути таких звинувачень, мала всі підстави для заборони повернення російських суден до їх базування в Криму. Проте слід визнати цілковиту відсутність в української сторони реальних механізмів заборони повернення російських суден до Криму.

2003 р. між Україною й РФ було укладено Договір про співробітництво у використанні Азовського моря і Керченської протоки [66]. Це була своєрідна геополітична пастка Росії, яка й надалі залишала питання розмежування морських українсько-російських кордонів в Азовському морі та в Керченській протоці у статусі невизначеності. Тож цілком слушно є думка М. Алексієвця про те, що формування українсько-російських відносин упродовж 2002–2004 рр. відбувалося шляхом серйозних політичних й економічних поступок з боку України, що розцінювалося не як партнерські відносини, а відносини залежності [6, с. 17].

Започаткований у 2003 р. проєкт Єдиного економічного простору (ЄЕП) був ще одним інтеграційним інститутом, розрахованим насамперед на втягнення України в євразійський інтеграційний процес. Усе ж Україні вистачило зовнішньополітичної волі відмовитися брати участь у ньому, виходячи зі своїх євроінтеграційних інтересів [67, с. 606].

У 2005 р. між Україною та Росією точився дискурс про розмежування акваторії шельфу Азовського і Чорного морів. Виходячи з принципу пропорційності, розмежування мало здійснюватися як по дну морів, так і по водному і повітряному шельфах згідно з нормами міжнародного права. В той же час Росія апелювала до законодавства колишнього СРСР, згідно з яким внутрішні води між союзними республіками не розмежовувалися, і наполягала, що Керченська протока мала лишатися в спільному користуванні обох держав. Україна ж обстоювала імператив проведення роздільної лінії на основі адміністративного кордону між колишніми УРСР та РРФСР. Врешті, питання українсько-російського морського кордону так і не було вирішене, що, врешті, й створило для РФ додаткові важелі тиску на Україну та сприяло окупації Криму у 2014 р.

Російські енергоносії стали додатковим та одним із ключових інструментів тиску на Україну, який дедалі поглиблював її зовнішньополітичну кризу. Вже наприкінці серпня 1993 р. РФ посилила тиск на Україну загрозою припинення постачання енергоносіїв, а також скороченням на 24% постачання до України газу [48, с. 158]. У 2007 р. Росія вкотре посилила тиск на Україну шляхом підвищення вартості газу, мотивуючи це зростанням світових ринкових цін на енергоносії та захистом національних інтересів. Як наслідок, ціна російського газу для України була вищою за ринкову на 12–17%. В січні 2009 р. Прем'єр-міністром України Ю. Тимошенко та президентом РФ В. Путіним було підписано угоду, що визначала ціну на газ у розмірі 450 дол. за 1 тис. куб. м як ринкову. За основу тоді було взято ціну на газ для італійського ринку енергоресурсів, що був на той час найдорожчим в Європі. У зв'язку з посиленням енергетичного тиску українська влада розпочала пошук компромісів з Росією. 21 квітня 2010 р. під час зустрічі президентів В. Януковича та Д. Медведєва в Харкові було підписано угоду між Україною і Російською Федерацією з питань перебування ЧФ Росії на території України. Згідно з документом було пролонговано договір оренди Росією військово-морської бази ЧФ з 2017 р. до 2042 р. в обмін на зниження ціни на російський газ [68]. Харківські угоди лише створили додаткове

підґрунтя для нових загроз національній безпеці України, а зміцнення російської військово-морської бази в Криму стало однією з ключових причин його окупації у 2014 р. [69]. При цьому, як зазначалося, Україна й досі зберігає відчутну залежність від постачання Росією електроенергії, нафти та нафтопродуктів, ядерного палива та вугілля. У разі запуску російського газогону „Північний потік-2” українська ГТС втратить свою транзитну значимість для ЄС, що знизить рівень української енергетичної та національної безпеки в цілому.

Відомий український учений та експерт В. Горбулін, зокрема, зазначає про поглиблення кризи зовнішньої політики України та відсутність чіткої стратегії зовнішньополітичного розвитку, що значною мірою і є причиною слабкого міжнародного становища України [13, с. 81–82]. Отже, головним завданням на короткотермінову перспективу для України, за його словами, є недопущення сценарію перетворення її на санітарну геополітичну зону між Росією та євроатлантичним простором.

Тож криза східного вектора зовнішньої політики України зумовлена передусім агресивною політикою Росії й намаганням поставити під сумнів український суверенітет задля недопуску інтеграції до ЄС та НАТО. Події початку 2014 р. в Україні, пов’язані з окупацією Криму та інспірацією війни на Донбасі, змінили вектор зовнішньополітичної орієнтації держави. Ряд західних учених доводять, що низка як об’єктивних, так і суб’єктивних чинників зумовила фактичне перетворення її на об’єкт міжнародних відносин під тиском керованого хаосу. Адже РФ розпочала проти України гібридну агресію в умовах транзиту від авторитарної (проросійської) до демократичної (прозахідної) владної моделі [32].

Зважаючи на експертну оцінку українського аналітика А. Окситюка, варто усвідомлювати, що через наявність нових військових баз у Білорусі (країна, до всього ж, через посилення внутрішньополітичної кризи зіткнулася з ризиком втрати свого суверенітету), збереження російського військового контингенту у Придністровському регіоні Молдови та ОРДЛО (також з розширенням наступу РФ на Донбасі від лютого 2022 р.), а також за умов повзучого геополітичного витіснення України з Азовського моря через блокування портових міст Україна фактично опиняється у своєрідному геополітичному „зашморзі” [21].

Врешті, у роботах американських та британських учених також ідеться про новий імперіалізм та спричинені Росією геополітичні кризи на пострадянському просторі, які також зумовлюють кризу і в українській зовнішній політиці. Отже, окупація Криму та збройна агресія Росії проти України на Донбасі, яка призвела до виникнення окремих районів Донецької та Луганської областей (ОРДЛО), спрямовані на утримання України у сфері російського геополітичного впливу та блокування європейського зовнішнього вектора. Підписання 27 червня 2014 р. разом із Грузією та Молдовою Угоди про економічну асоціацію між Києвом та ЄС де-факто

ставило крапку на інституційному залученні Росією своїх сусідів у її геополітичну орбіту.

Однак низка політичних кроків України у 2014–2022 рр. не сприяла виробленню чіткої стратегії протистояння російській гібридній агресії та деокупації Криму й частини окремих районів Донецької та Луганської областей.

Через неможливість досягнути значних успіхів в Україні шляхом підтримки гібридного конфлікту РФ у лютому 2022 р. вдалася вже до відкритої агресії, спрямованої на зміщення законної влади та ліквідацію Української держави як такої. Неприхована російська агресія 24 лютого 2022 р. стала поворотним моментом не лише у трансформації східного вектора української зовнішньої політики, але й тригером до прискорення формування нового світового порядку. Відомий американський філософ та політолог Ф. Фукуяма наголосив, що відкрита російська агресія проти України остаточно завершує політичну еру після холодної війни та вільної Європи. Адже В. Путін шляхом воєнних дій прагне реставрувати СРСР, включивши в нього не лише більшість пострадянських країн, але й прагне поширити сферу впливу на східноєвропейські держави. Тому, як відзначає вчений, ліберальний світовий порядок не слід сприймати як щось належне, адже за нього слід постійно боротися. Ф. Фукуяма також стверджує, що обстріли мирних Києва та Харкова стало яскравим нагадуванням наслідків дій неліберальних диктатур. Усупереч планам В. Путіна, єдність НАТО та глибинного Заходу в цілому стала потужнішою ніж будь-коли, а Фінляндія та Швеція прийняли рішення про приєднання до Альянсу. Також нейтральні досі Швеція (вперше з 1939 р.) й Фінляндія надали військову допомогу Україні. Те ж саме здійснили й нейтральні Австрія, Норвегія та Люксембург. За великим рахунком Росія приречена на поразку, що, у підсумку, похитне й інші автократії – Китай, Венесуела, Кубу та позиції популістів західних країн [41].

Україна наразі досягає значних успіхів у боротьбі як за власну свободу, так і ліберальні цінності всього вільного світу. Українській армії вдалося завдати серйозної відсічі російській агресії попри те, що ціла низка західних військових експертів практично не давала Україні шансів, говорячи про те, що Київ протримається від кількох днів до тижня. Саме потужний опір Збройних сил України та українського суспільства дозволили забезпечити значну військову та дипломатичну підтримку. Відтак було сформовано антипутінську коаліцію з кола демократичних країн, яка забезпечує постачання Україні зброї. Проти режиму В. Путіна було введено безпрецедентні політико-економічні санкції, які завдали потужного удару по російській економіці, а 9 травня 2022 р. США прийняли рішення про започаткування для України програми ленд-лізу, що значно спрощує постачання як різного роду озброєння, так і цивільної техніки. Разом з тим, було затверджено законопроект про надання Україні допомоги у розмірі 40 млрд доларів на військові та гуманітарні потреби. Крім того, значну фінансову допомогу Україні надає ЄС та такі потужні світові інституції, як

МВФ, Світовий банк тощо. Не менш амбітною для Заходу є ідея повоєнної відбудови України з неофіційною назвою „нового плану Маршалла”, у рамках якого Україна розраховує на отримання від 500 млрд до 1 трлн доларів. Такі кошти можуть бути спрямовані на відновлення зруйнованої інфраструктури та програму економічного відродження.

Успіхи української армії значно знизили амбіції РФ в Україні, хоча Москва все ще сподівається на воєнні успіхи. До початку травня було звільнено території Київської, Чернігівської та Сумської областей, однак війна триває у контексті загострення протистояння на Південному Сході України, адже кінцевою стратегічною метою Києва є звільнення Донбасу та Криму від російських військ і відновлення свого суверенітету на теренах міжнародного визнання її кордонів на 1991 р. Україна у ході війни з Росією дедалі набуває геополітичної суб'єктності в Європі, про що свідчать прихильність та наміри ЄС щодо надання державі статусу кандидата в члени Євросоюзу.

На тлі загострення ситуації 24 лютого 2022 р. необхідним видається прискорення трансформації державних інституцій, зміцнення й професіоналізація Збройних сил України, реформування військово-промислового комплексу та перехід української армії на стандарти НАТО, помножений на активізацію союзницької співпраці з колективним Заходом задля спільного протистояння російській агресії. Такий підхід відкриває вікно можливостей для України з врегулювання російсько-українського конфлікту, а для РФ підвищує ціну агресії у разі чергової ескалації. Прикладом є започаткування Кримської платформи (за участю 43 країн) у Києві як міжнародного координаційного механізму для повернення питання Криму до порядку денного, захисту прав людини та сприяння деокупації півострова. Також надзвичайно важливими є ініційовані США постійні зустрічі міністрів оборони 43 країн на німецькій військово-повітряній базі „Рамштайн”. Саме такі консультативні діалоги за участю вищого військового керівництва різних країн стали переломними у координації надання військово-технічної допомоги Україні під час повномасштабної російської агресії.

Також Україні слід робити ставку на розширення політичних комбінацій міжнародної коаліції з протистояння російській агресії задля посилення антиросійських санкцій; максимально використовувати на міжнародній арені юридичні механізми на кшталт тиражування причетності Росії до збиття малайзійського лайнера МН-17 у липні 2014 р. та воєнних злочинів в Україні від лютого 2022 р.; сприяти візитам зарубіжних політиків задля підтримки конфронтації Москви з іншим світом; надавати власну територію для розміщення контингентів і баз реальних та потенційних союзників як елементу української ПРО; забезпечувати створення спільних зі США та Великобританією військово-морських баз у Чорному та Азовському морях; розширювати співпрацю зі спецслужбами НАТО в плані обміну конфіденційною оборонною інформацією та з приводу взаємної інтеграції кіберпростору; сприяти створенню у майбутньому постійних військово-

морських підрозділів ВМС України, Грузії, Румунії та Болгарії задля спільного патрулювання Чорного моря; розширювати військово-технічну співпрацю з країнами Вишеградської групи (Угорщини, Польщі, Чехії та Словаччини), а також із Туреччиною; робити акцент на розвиток новітніх, високоточних видів озброєнь; посилювати інформаційний та інформаційно-психологічний опір за умов координації зусиль громадянських інститутів та суспільних організацій [70].

Разом з тим, з повномасштабною агресією, надважливим завданням для України є дипломатичні зусилля реалізації колективним Заходом нафтогазового ембарго щодо Росії, адже саме реалізація енергоносіїв дозволяє Москві отримувати значні доходи задля підтримки воєнних дій проти України. Попри труднощі Україна має працювати над стратегією м'якої інтеграції власної армії зі збройними силами країн ЦСЄ (передусім Польщі та Балтії), в іншому разі їй буде важко наодинці протистояти майбутнім імперським амбіціям Росії. Україні, попри все, не слід відмовлятися від стратегії повноправного набуття членства в НАТО, адже імперська загроза з боку Росії збережеться принаймні у середньостроковій перспективі.

У свою чергу, стабільність функціонування безпекових, політичних та економічних інститутів дозволить Україні забезпечити розвиток демократії та завоювати міжнародну довіру й авторитет серед провідних країн світу. Паралельно успішна європеїзація і процвітання України поставлять під сумнів ефективність антидемократичних режимів більшості пострадянських країн. Адже власне тріумф стратегії успішних трансформацій в Україні став би для російського суспільства наочним прикладом позитивних наслідків демократичного повстання для великої православної держави [71].

Не менш важливим завданням для України є активізація зовнішньо-політичного вектора у бік торговельно-економічної співпраці з провідними азійськими країнами на кшталт Китаю, Японії, Республіки Корея тощо. Перспективним для України є участь у китайському інфраструктурному мегапроєкті „Один пояс, один шлях”, що сприятиме залученню інвестицій у розвиток інфраструктури. Адже починаючи з 2012 р. саме Китай посів перше місце серед торгових партнерів України в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні (АТР) [72].

Перспективною є подальша українсько-турецька військово-технічна співпраця у сфері координації розробок озброєння, передусім високоточної зброї та ударних безпілотних літальних апаратів, яку слід активізувати й поглиблювати. Адже 3 лютого 2020 р. було підписано Угоду про військово-фінансову співпрацю, що передбачає, окрім співробітництва в оборонній сфері, створення спільного підприємства з виробництва безпілотних літальних апаратів, високоточної зброї та впровадження аерокосмічних технологій [73]. Хоча позиція Анкари у повномасштабному протистоянні Росії та України є досить посередницькою, важливою на цьому тлі є позиція Туреччини щодо невизнання окупації Криму Росією, а також підписання Угоди про спільне будівництво житла для кримських татар, змушених залишити місце постійного проживання через політичні переслідування з

боку РФ. Важливим також є долучення Туреччини до Кримської платформи стосовно деокупації півострова [74].

Таким чином, Україні вже сьогодні слід формувати стратегію поступового відходу від експорту аграрної та сировинної продукції та концентруватися на пошуку можливостей створення спільних високо-технологічних підприємств у перспективі її повоєнної відбудови. Власне диференційована зовнішньоекономічна політика України може стати корисною не лише в плані диверсифікації експорту, а й у доступі до інноваційних технологій та створенні об'єднаних наукоємних підприємств, що має підвищувати й українську обороноздатність. У контексті нового плану Маршалла Україні вкрай необхідні інвестиції потужних держав задля сприяння модернізації економіки та збройних сил.

Висновки. Багатовекторність, яка тривалий час реалізовувалась українською елітою першого ешелону, передусім через маневрування між РФ та ЄС, не могла слугувати формуванню й реалізації чіткої української зовнішньополітичної стратегії, спрямованої на входження в клуб цивілізованих держав. За даними експертних оцінок криза східного зовнішньополітичного напрямку України викликана, здебільшого, зовнішнім (об'єктивним) чинником – прагненням Росії зберегти Україну в сфері свого геополітичного впливу, а також не допустити її зближення з НАТО та ЄС. Інструментом реалізації такої політики Росії щодо України стала окупація Криму та збройна агресія Росії проти України на Донеччині і Луганщині у контексті ведення гібридної війни. Наступним етапом імперської політики Росії стала відкрита агресія проти України 24 лютого 2022 р., метою якої є ліквідація української державності з подальшим відновленням СРСР через підпорядкування більшості пострадянських країн. Попри все Україні вдалося зламати стратегію імперського реваншизму Москви, а також забезпечити транзит до набуття геополітичної суб'єктності завдяки опору збройних сил та громадянського суспільства. Все це посилило рішучість ЄС щодо перспектив надання Україні статусу кандидата на членство в Євросоюзі. Все ж Україні необхідно забезпечувати динаміку активності союзницького діалогу із колективним Заходом задля реалізації подальшого протистояння російській агресії та звільнення всієї території від окупації. Водночас Україні не слід відмовлятися від стратегії повноправного набуття членства в НАТО на тлі збереження імперської загрози з боку РФ.

Перспективи подальших досліджень. Триває протистояння Росії з Україною, яке не є традиційною війною у вигляді звичного збройного конфлікту сторін. Останній є радше битвою протилежних світів, боротьбою прогресивного Заходу та відсталого пострадянської Євразії, протистоянням полярних політичних парадигм, майбутнього з минулим та інших діалектичних дихотомій. Саме тому перспективи дослідження зовнішньої політики України у контексті подолання загроз національній безпеці з боку РФ не викликають заперечень. Перед українськими та зарубіжними дослідниками постають наукові завдання зі створення прогностичних концепцій щодо подальших трансформацій на пострадянському просторі

й майбутньої політики України в рамках цього регіону. Не меш важливими будуть прогнозування стосовно місця й ролі України як на пострадянському просторі, так і в оновлених європейських та євроатлантичних структурах. Досить вагомим буде достеменний системний аналіз тридцятирічного шляху набуття Україною геополітичної суб'єктності в умовах кризи східного зовнішньополітичного вектора.

Бібліографічні посилання

1. Постанова Верховної Ради України „Про основні напрями зовнішньої політики України” від 2 липня 1993 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3360-12#Text> (дата звернення: 11.05.2022).
2. Бойко О. Д. Україна: від путчу до Пущі (серпень – грудень 1991 р.) : монографія. Ніжин : ТОВ Вид-во „Аспект-Поліграф”, 2006. 224 с.
3. Мацієвський Ю. В. У пастці гібридності: зигзаги трансформацій політичного режиму в Україні (1991–2014). Чернівці : Книги – XXI, 2016. 552 с.
4. Сивак О. В. Формування та здійснення зовнішньої політики України (1990–1999 рр.) : дис. ... к. політ. н.: 23.00.04. Київ, 2000. 208 с.
5. Алексієвець М., Секо Я. Зовнішня політика України: від багатовекторності до безальтернативності. *Україна – Європа – Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини.* 2016. Вип. 17. 25-й річниці Незалежності України присвячено. С. 34–49.
6. Алексієвець М. М., Секо Я. П. Цивілізаційний аспект еволюції української зовнішньої політики в період незалежності. *Україна – Європа – Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини.* 2009. Вип. 3. С. 12–24.
7. Конституція України. Київ : Юрінком, 1996. 80 с.
8. Івченко О. Г. Україна в системі міжнародних відносин: історична ретроспектива та сучасний стан : монографія. Київ : „РІЦ УАННП”, 1997. 688 с.
9. Кораблін С. Економічна база країни за 29 років. Тренди в цифрах до Дня Незалежності. *Дзеркало тижня.* 2020. 20 серпня. URL: <https://zn.ua/ukr/ukraina-1991-2020/spadok-i-spadkojemtsi-makroriven-za-29-rokiv-trendi-v-tsirakh-do-dnja-nezalezhnosti.html> (дата звернення: 19.05.2022).
10. Кудряченко А. Євроатлантичний поступ України та її відносини з Росією. *Україна дипломатична. Науковий щорічник.* 2009. Вип. 10. С. 772–786.
11. Горбулін В. „Гібридна війна” як ключовий інструмент російської геостратегії реваншу. *Дзеркало тижня.* 2015. 23–30 січня. URL: http://gazeta.dt.ua/internal/gibridna-viyna-yak-klyuchoviy-instrument-rosiyskoyi-geostrategiyi-revanshu_.html (дата звернення: 20.04.2022).
12. Горбулін В. Хитромудра невизначеність нового світопорядку. *Дзеркало тижня.* 2016. 27 серпня – 2 вересня. URL: http://gazeta.dt.ua/internal/hitromudra-neviznachenist-povogo-svitoporyadku_.html (дата звернення: 11.05.2022).
13. Горбулін В. П., Власюк О. С., Кононенко С. В. Україна і Росія: дев'ятий вал чи китайська стіна : монографія. Київ : НІСД, 2015. 132 с.
14. Парахонський Б. О. Стратегічні інтереси України в країнах Чорноморського регіону та проблеми національної безпеки : монографія. Київ : НІСД, 2001. 134 с.
15. Перепелиця Г. М. Україна – Росія: війна в умовах співіснування : монографія. Київ : Стило, 2015. 879 с.

16. Ткаченко В. Україна: испытание Майданом. *Україна – Європа – Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини.* 2014. Вип. 13. С. 127–151.
17. Троян С. С. Українсько-російські відносини: інтеграційний вимір. *Україна в сучасній системі дво- і багатосторонніх відносин (1991–2013 рр.)* : монографія. Київ : [б. в.], 2014. С. 26–37.
18. Шергін С. О. Геополітичні пріоритети України і Росії в контексті неоевразійської парадигми розвитку. *Науковий вісник Дипломатичної академії України.* 2012. Вип. 18. С. 287–292.
19. Ожеван М. А. Глобальна війна стратегічних наративів: виклики та ризики для України. *Стратегічні пріоритети.* 2016. № 4 (41). С. 30–40.
20. Ожеван М. А. Неоімперська „доктрина Путіна” та „українська криза” в оцінках західних експертів. *Регіональні стратегії США і Європи: зовнішньополітичний і безпековий вимір* : кол. монографія. Київ : Центр вільної преси, 2016. С. 489–506.
21. Окситюк А. Аннексія Крима – геополітична втрата України. *Правда.* 2014. 4 июня. URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/columns/2014/06/4/7027774/> (дата звернення: 18.05.2022).
22. Зінько І. Україна у новій геополітичній реальності: стратегічний посередник чи буфер? *Вісник Львівського університету. Серія: „Міжнародні відносини”.* 2012. Вип. 30. С. 113–120.
23. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / пер. с. англ. Т. Велимеева. Москва : Издательство АСТ, 2016. 640 с.
24. Маккиндер Х. Дж. Географическая ось истории. *Полис.* 1995. № 4. С. 162–169.
25. Мехэн А. Т. Влияние морской силы на историю 1660–1783. URL: <http://militera.lib.ru/science/mahan1/index.html> (дата звернення: 16.05.2022).
26. Spykman N. *America’s Strategy in World Politics. The United States and balance of Power.* New York : Harcourt, Brace of Co, 1942. 500 p.
27. Ratzel F. *Politische Geographie.* München, Leipzig, Oldenbourg, 1897. 715 p.
28. Бжезинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы / пер. с англ. О. Ю. Уральской. Москва : Междунар. отношения, 1998. 256 с.
29. Шевцова Л. Кремль ищет более гибкую формулу удержания Украины на своей орбите. URL: <https://www.obozrevatel.com/politics/26984-liliya-shevtsova-kremlischet-bolee-gibkuyu-formulu-uderzhaniya-ukrainyi-v-svoej-orbite.htm> (дата звернення: 16.05.2022).
30. Манкофф Дж. Как Путин получил Крым и потерял Украину. URL: <http://www.globalaffairs.ru/global-processes/Poslednee-territorialnoe-priobretenie-RossiiKak-Putin-poluchil-Krym-i-poteryal-Ukrainu-16611> (дата звернення: 27.04.2022).
31. Mankoff J. *Russian Foreign Policy: The Return of Great Power Politics.* Lanham : Rowman & Littlefield, second edition, 2011. 359 p.
32. Mearsheimer J. Why the Ukraine Crisis Is the West’s Fault. The Liberal Delusions That Provoked Putin. *Foreign Affairs.* 2014. Vol. 93. N. 5. September/October. URL: <https://www.foreignaffairs.com/articles/russia-fsu/2014-08-18/why-ukraine-crisis-west-s-fault> (дата звернення: 09.05.2022).
33. Treisman D. Why Putin Took Crimea. The Gambler in the Kremlin. *Foreign Affairs.* 2016. Vol. 95. N. 3. May/June. P. 47–54.
34. Фридман Дж. „Горячие” точки. Геополитика, кризис и будущее мира. Санкт-Петербург : Питер, 2016. 400 с.
35. Харпен М. Х. Війни Путіна. Чечня, Грузія, Україна: незасвоєні уроки минулого. Харків : Віват, 2015. 304 с.

36. Goble P. Forget the Soviet Union. *Foreign Policy*. 1992. N. 86. P. 56–65.
37. Johnson S. Russian Language in Decline as Post-Soviet States Reject it. *Financial Times*. 2017. 13 april. URL: <https://www.ft.com/content/c42fbd1c-1e08-11e7-b7d3-163f5a7f229c> (дата звернення: 09.05.2022).
38. Kalb M. *Imperial Gamble. Putin, Ukraine and the New Cold War*. Washington : Brookings Institution Press, 2015. 230 p.
39. Motyl A. Russia's Revisionist Claims on Ukraine and Moldova. URL: <https://www.kyivpost.com/article/opinion/op-ed/russias-revisionist-claims-on-ukraine-and-moldova-330636.html> (дата звернення: 12.04.2022).
40. Стент А. Почему Америка и Россия не слышат друг друга? Взгляд Вашингтона на новейшую историю российско-американских отношений / пер. с англ. Е. Лалаян. Москва : Манн, Иванов и Фебер, 2015. 464 с.
41. Fukuyama F. Putin's war on the liberal order. *Financial Times*. 4 march. URL: <https://www.ft.com/content/d0331b51-5d0e-4132-9f97-c3f41c7d75b3> (дата звернення: 11.05.2022).
42. Шерр Дж. Жесткая дипломатия и мягкое принуждение: российское влияние за рубежом / пер. з англ. Київ : Заповіт, 2013. 152 с.
43. Isyar Ö. Definition and Management of International Crises. *Perceptions: Journal of International Affairs*. 2008. Vol. 13. Issue 3. P. 1–49.
44. Кудряченко А. Європейський вибір України: необхідність, реалії, перспективи. *Світова та українська дипломатія: історичний досвід, сучасний стан, перспективи*. 2009. № 15. С. 147–154.
45. Кудряченко А. Геополітичні дилеми сучасної України. *Україна дипломатична. Науковий щорічник*. 2006. Вип. 7. С. 502–523.
46. Мокляк С. П. Україна в сучасному геополітичному просторі та проблеми забезпечення її воєнної безпеки. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 2009. Вип. 15. С. 201–205.
47. Прийдун С. Історико-геополітичні передумови та основні етапи формування зовнішньополітичної діяльності України. *Україна - Європа - Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія : Історія, міжнародні відносини*. 2017. Вип. 19. С. 79–90.
48. Прийдун С. В. Трансформація зовнішньої політики України: європейсько-атлантичний аспект (1991–2015) : дис. ...к. і. н.: 07.00.02. Тернопіль, 2019. 302 с.
49. Угода про створення Співдружності Незалежних Держав від 10 грудня 1991 р. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/997_077 (дата звернення: 11.05.2022).
50. Указ Президента України „Про невідкладні заходи по будівництву Збройних Сил України”. 5 квітня 1992 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/209/92#Text> (дата звернення: 21.04.2022).
51. Указ Президента Российской Федерации „О переходе под юрисдикцию Российской Федерации Черноморского флота”. 7 апреля 1992 г. URL: <http://kremlin.ru/acts/bank/1172> (дата звернення: 22.04.2022).
52. Адамович С. В. Фактор Чорноморського флоту Російської Федерації в суспільно-політичному житті України (1991–2012 рр.). *Вісник Прикарпатського університету. Історія*. 2012. Вип. 22. С. 65–75.
53. Рибак Н. Б. Кримська проблема в українсько-російських міждержавних відносинах 1990-х рр. *Вісник Національного університету „Львівська політехніка”. Держава та армія*. 2014. № 809. С. 89–97.
54. Постанова ВР РФ № 2809-1 „Про правову оцінку рішень державної влади РРФСР зі зміни статусу Криму, прийнятих у 1954 р.”. 21 травня 1992 р. URL: <https://ru.wikisource.org/wiki/> (дата звернення: 09.04.2022).

55. Угода між Україною і Російською Федерацією про подальший розвиток міждержавних відносин від 23 червня 1992 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_018#Text (дата звернення: 09.04.2022).

56. Угода між Україною та Російською Федерацією про невідкладні заходи по формуванню Військово-Морських Сил України та Військово-Морського Флоту Росії на базі Чорноморського флоту. 17 червня 1993 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_046#Text (дата звернення: 09.04.2022).

57. Протокол про врегулювання проблем ЧФ. 3 вересня 1993 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_054#Text (дата звернення: 19.05.2022).

58. Велігодський В. М. Кримська автономія в період діяльності політичного режиму Ю. Мєшкова (лютий 1994 р. – березень 1995 р.). URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/74510/19-Veligodskiy.pdf?sequence=1> (дата звернення: 15.04.2022).

59. Світова гібридна війна: український фронт / за заг. ред. В. П. Горбуліна. Київ : НІСД, 2017. 496 с.

60. Российско-украинские отношения : сб. документов 1990–1997 / отв. ред. А. А. Загорский; сост. В. В. Лоскутов. Москва : МИД РФ, МИД Украины, 1998. 646 с.

61. Угода між Російською Федерацією і Україною щодо Чорноморського флоту. 9 червня 1995 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_082#Text (дата звернення: 02.05.2022).

62. Угода між Україною і Російською Федерацією про статус та умови перебування ЧФ на території України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_076#Text (дата звернення: 13.05.2022).

63. Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією від 14 січня 1998 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/643_006. (дата звернення: 21.04.2022).

64. Віднянський С. В., Мартинов А. Ю. Зовнішня політика України: еволюція концептуальних засад та проблеми реалізації. *Український історичний журнал*. 2011. № 4. С. 55–76.

65. Договір між Україною і РФ про українсько-російський державний кордон. 28 січня 2004 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_157#Text (дата звернення: 11.05.2022).

66. Договір про співробітництво у використанні Азовського моря і Керченської протоки. 24 грудня 2003 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_205#Text (дата звернення: 12.05.2022).

67. Вітман К. М. Інтеграційні процеси на пострадянському просторі як продовження дезінтеграції СРСР. *Держава і право*. 2010. № 48. С. 601–606.

68. Угода між Україною і Російською Федерацією з питань перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України. 21 квітня 2010 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_359#Text (дата звернення: 15.05.2022).

69. Huseynov V. Revisiting the Ukraine crisis: realist reflections on causes and Consequences. *CES Working Papers*. 2017. Vol. IX. Issue 4. P. 582–596.

70. Горбулін В. Как победить Россию в войне будущего. Киев : Брайт Букс, 2020. 256 с.

71. Умланд А. Роль и цели Кремля в „украинском” кризисе. URL: <http://www.geopolitika.lt/index.php?artc=7120> (дата звернення: 19.04.2022).

72. Україна та Китай. Торговельно-економічне співробітництво. *Посольство України в Китайській Народній Республіці та в Монголії (за сумісництвом)*.

URL: <https://uatmic.com/posolstvo-ta-konsulstva-ukrainy-v-knr> (дата звернення: 03.05.2022).

73. Горін П. А. Українська дипломатія на Близькому Сході: Що заважає просуванню українських інтересів. URL: <https://ua.112.ua/statji/ukrainska-dyplomatiia-na-blyzkomu-skhodi-shcho-zavazhaie-prosuvanniu-ukrainskykh-interesiv-385164.html> (дата звернення: 09.04.2022).

74. У межах робочого візиту Володимира Зеленського до Туреччини підписано низку двосторонніх документів. *Сайт Президента України*. URL: <https://www.president.gov.ua/news/u-mezhah-robochogo-vizitu-volodimira-zelenskogo-do-turechchi-67921> (дата звернення: 20.05.2022).

References

1. Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy „Pro osnovni napriamy zovnishnoi polityky Ukrainy” vid 2 lypnia 1993 r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3360-12#Text> (Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine „On the Main Directions of Ukraine’s Foreign Policy” of July 2, 1993).

2. Boiko O. D. Ukraina: vid putchu do Pushchi (serpen' – hruden' 1991 r.) : monohrafiia. Nizhyn : TOV Vyd-vo „Aspekt-Polihraf”, 2006. 224 s. (Ukraine: from the coup to the Pushcha (August – December 1991)).

3. Matsiievskiy Yu. V. U pasttsi hibrydnosti: zygzagy transformatsii politychnoho rezhymu v Ukraini (1991–2014). Chernivtsi : Knyhy – XXI, 2016. 552 s. (Trapped in Hybridity: Zigzags of Political Regime Transformations in Ukraine (1991–2014)).

4. Syvak O. V. Formuvannia ta zdiisnennia zovnishnoi polityky Ukrainy (1990–1999 rr.) : dys. ... k. polit. n.: 23.00.04. Kyiv, 2000. 208 s. (Formation and implementation of Ukraine’s foreign policy (1990–1999)).

5. Aleksiiievets M., Seko Ya. Zovnishnia polityka Ukrainy: vid bahatovektornosti do bezalternatyvnosti. *Ukraina – Yevropa – Svit. Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats. Seriia: Istorii, mizhnarodni vidnosyny*. 2016. Vyp. 17. 25-ii richnytsi Nezalezhnosti Ukrainy prysviacheno. S. 34–49. (Ukraine’s foreign policy: from multivectorism to no alternative).

6. Aleksiiievets M. M., Seko Ya. P. Tsyvilizatsiinyi aspekt evoliutsii ukrainskoi zovnishnoi polityky v period nezalezhnosti. *Ukraina – Yevropa – Svit. Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats. Seriia: Istorii, mizhnarodni vidnosyny*. 2009. Vyp. 3. S. 12–24. (Civilizational aspect of the evolution of Ukrainian foreign policy during the period of independence).

7. Konstytutsiia Ukrainy. Kyiv : Yurinkom, 1996. 80 s. (Constitution of Ukraine).

8. Ivchenko O. H. Ukraina v systemi mizhnarodnykh vidnosyn: istorychna retrospektyva ta suchasnyi stan : monohrafiia. Kyiv : „RITs UANNP”, 1997. 688 s. (Ukraine in the system of international relations: historical retrospective and current state).

9. Korablin S. Ekonomichna baza krainy za 29 rokiv. Trendy v tsyfrakh do Dnia Nezalezhnosti. *Dzerkalo tyzhnia*. 2020. 20 serpnia. URL: <https://zn.ua/ukr/ukraina-1991-2020/spadok-i-spadkojemtsi-makroriven-za-29-rokiv-trendi-v-tsyfrakh-do-dnja-nezalezhnosti.html> (The economic base of the country for 29 years. Trends in numbers for Independence Day).

10. Kudriachenko A. Yevroatlantychnyi postup Ukrainy ta yii vidnosyny z Rosiieiu. *Ukraina dyplomatychna. Naukovi shchorichnyk*. 2009. Vyp. 10. S. 772–786. (Ukraine’s Euro-Atlantic progress and its relations with Russia).

11. Horbulin V. „Hibrydna viina” yak kliuchovi instrument rosiiskoi heostrategii revanshu. *Dzerkalo tyzhnia*. 2015. 23–30 sichnia. URL: <http://gazeta.dt.ua/internal/>

gibridna-viyna-yak-klyuchoviy-instrument-rosiyskoyi-geostrategiyi-revanshu-_.html („Hybrid war” as a key tool of Russia’s revenge geostrategy).

12. Horbulin V. Khytromudra nevyznachenist novoho svitoporiadku. *Dzerkalo tyzhnia*. 2016. 27 serpnia – 2 veresnia. URL: http://gazeta.dt.ua/internal/hitromudra-nevyznachenist-novogo-svitoporyadku-_.html (The intricate uncertainty of the new world order).

13. Horbulin V. P., Vlasiuk O. S., Kononenko S. V. Ukraina i Rosiia: dev’iaty val chy kytaiska stina : monohrafiia. Kyiv : NISD, 2015. 132 s. (Ukraine and Russia: The Ninth Shaft or the Great Wall of China).

14. Parakhonskyi B. O. Stratehichni interesy Ukrainy v krainakh Chornomorskoho rehionu ta problemy natsionalnoi bezpeky : monohrafiia. Kyiv : NISD, 2001. 134 s. (Ukraine’s strategic interests in the Black Sea region and national security issues).

15. Perepelytsia H. M. Ukraina – Rosiia: viina v umovakh spivisnuvannia : monohrafiia. Kyiv : Stylos, 2015. 879 s. (Ukraine-Russia: War in Coexistence).

16. Tkachenko V. Ukraina: ispytanie Majdanom. *Ukraina – Yevropa – Svit. Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats. Seriia : Istorii, mizhnarodni vidnosyny*. 2014. Vyp. 13. S. 127–151. (Ukraine: test by Maidan).

17. Troian S. S. Ukrainsko-rosiiski vidnosyny: intehratsiinyi vymir. *Ukraina v suchasni systemi dvo- i bahatostoronnikh vidnosyn (1991–2013 rr.)* : monohrafiia. Kyiv : [b. v.], 2014. S. 26–37. (Ukrainian-Russian blueprints: integration world).

18. Sherhin S. O. Heopolitychni priorytety Ukrainy i Rosii v konteksti neoievrazijskoi paradyhmy rozvytku. *Naukovyi visnyk Dyplomatychnoi akademii Ukrainy*. 2012. Vyp. 18. S. 287–292. (Geopolitical priorities of Ukraine and Russia in the context of the neo-Eurasian development paradigm).

19. Ozhevan M. A. Hlobalna viina stratehichnykh naratyviv: vyklyky ta ryzyky dlia Ukrainy. *Stratehichni priorytety*. 2016. N. 4 (41). S. 30–40. (Global war of strategic narratives: tactic wikis for Ukraine).

20. Ozhevan M. A. Neoimperska „doktryna Putina” ta „ukrainska kryza” v otsinkakh zakhidnykh ekspertiv. *Rehionalni stratehii SShA i Yevropy: zovnishnopolitychnyi i bezpekovi vymir* : kol. monohrafiia. Kyiv : Tsentrlilnoi presy, 2016. S. 489–506. (Neo-imperial „Putin’s doctrine” and „Ukrainian crisis” in the assessments of foreign experts).

21. Oksityuk A. Anneksiya Kryma – geopoliticheskaya poterya Ukrainy. *Pravda*. 2014. 4 iyunya. URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/columns/2014/06/4/7027774/> (The annexation of Crimea is a geopolitical loss of Ukraine).

22. Zinko I. Ukraina u novii heopolitychnii realnosti: stratehichni poserednyk chy bufer? *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriia: „Mizhnarodni vidnosyny”*. 2012. Vyp. 30. S. 113–120. (Ukraine in the new geopolitical reality: a strategic mediator or buffer?).

23. Hantington S. Stolknovenie civilizacij / per. s angl. T. Velimeeva. Moskva : Izdatel'stvo AST, 2016. 640 s. (Clash of civilizations).

24. Makkinder H. Dzh. Geograficheskaya os istorii. *Polis*. 1995. N. 4. S. 162–169. (Geographic axis of history).

25. Mehen A. T. Vliyanie morskoy sily na istoriyu 1660–1783. URL: <http://militera.lib.ru/science/mahan1/index.html> (The Influence of Sea Power on History 1660-1783).

26. Spykman N. Americas Strategy in World Politics. The United States and balance of Power. New York : Harcourt, Brace of Co, 1942. 500 p.

27. Ratzel F. Politische Geographie. München, Leipzig, Oldenbourg, 1897. 715 p.

28. Bzhezinskij Z. Velikaya shahmatnaya doska. Gospodstvo Ameriki i ego geostrategicheskie imperativy / per. s angl. O. Yu. Ural'skoj. Moskva : Mezhdunar.

otnosheniya, 1998. 256 s. (Great chessboard. American dominance and its geostrategic imperatives).

29. Shevcova L. Kreml' ishchet bolee gibkuyu formulu uderzhaniya Ukrainy na svoej orbite. URL: <https://www.obozrevatel.com/politics/26984-liliya-shevtsova-kreml-ishchet-bolee-gibkuyu-formulu-uderzhaniya-ukrainyi-v-svoej-orbite.htm> (The Kremlin is looking for a more flexible formula to keep Ukraine in its orbit).

30. Mankoff Dzh. Kak Putin poluchil Krym i poteryal Ukrainu. URL: <http://www.globalaffairs.ru/global-processes/Poslednee-territorialnoe-priobretenie-RossiiKak-Putin-poluchil-Krym-i-poteryal-Ukrainu-16611> (How Putin got Crimea and lost Ukraine).

31. Mankoff J. Russian Foreign Policy: The Return of Great Power Politics. Lanham : Rowman & Littlefield, second edition, 2011. 359 p.

32. Mearsheimer J. Why the Ukraine Crisis Is the West's Fault. The Liberal Delusions That Provoked Putin. *Foreign Affairs*. 2014. Vol. 93. N. 5. September/October. URL: <https://www.foreignaffairs.com/articles/russia-fsu/2014-08-18/why-ukraine-crisis-west-s-fault>

33. Treisman D. Why Putin Took Crimea. The Gambler in the Kremlin. *Foreign Affairs*. 2016. Vol. 95. N. 3. May/June. P. 47–54.

34. Fridman Dzh. „Goryachie” tochki. Geopolitika, krizis i budushee mira. Sankt-Peterburg : Piter, 2016. 400 s. („Hot Spots”. Geopolitics, crisis and the future of the world).

35. Kharpen M. Kh. Viiny Putina. Chechnia, Hruziia, Ukraina: nezasvoieni uroky mynuloho. Kharkiv : Vivat, 2015. 304 s. (Putin's war. Chechnya, Georgia, Ukraine: Unlearned Lessons from the Past).

36. Goble P. Forget the Soviet Union. *Foreign Policy*. 1992. N. 86. P. 56–65.

37. Johnson S. Russian Language in Decline as Post-Soviet States Reject it. *Financial Times*. 2017. 13 april. URL: <https://www.ft.com/content/c42fbd1c-1e08-11e7-b7d3-163f5a7f229c>

38. Kalb M. Imperial Gamble. Putin, Ukraine and the New Cold War. Washington : Brookings Institution Press, 2015. 230 p.

39. Motyl A. Russias Revisionist Claims on Ukraine and Moldova. URL: <https://www.kyivpost.com/article/opinion/op-ed/russias-revisionist-claims-on-ukraine-and-moldova-330636.html>

40. Stent A. Pochemu Amerika i Rossiya ne slyshat drug druga? Vzglyad Vashingtona na novejshuyu istoriyu rossijsko-amerikanskih otnoshenij / per. s angl. E. Lalayan. Moskva : Mann, Ivanov i Feber, 2015. 464 s. (Why America and Russia do not hear each other? Washington's view of the recent history of Russian-American relations).

41. Fukuyama F. Putins war on the liberal order. *Financial Times*. 4 march. URL: <https://www.ft.com/content/d0331b51-5d0e-4132-9f97-c3f41c7d75b3>

42. Sherr Dzh. Zhestkaya diplomatiya i myagkoe prinuzhdenie: rossijskoe vliyanie za rubezhom / per. z anhl. Kyiv : Zapovit, 2013. 152 s. (Hard Diplomacy and Soft Coercion: Russian Influence Abroad).

43. Isyar Ö. Definition and Management of International Crises. *Perceptions: Journal of International Affairs*. 2008. Vol. 13. Issue 3. P. 1–49.

44. Kudriachenko A. Yevropeiskiy vybir Ukrainy: neobkhidnist, realii, perspektyvy. *Svitova ta ukrainska dyplomatiia: istorychnyi dosvid, suchasnyi stan, perspektyvy*. 2009. N 15. S. 147–154. (Ukraine's European choice: necessity, realities, prospects).

45. Kudriachenko A. Heopolitychni dylemy suchasnoi Ukrainy. *Ukraina dyplomatychna. Naukovyi shchorichnyk*. 2006. Vyp. 7. S. 502–523. (Geopolitical dilemmas of modern Ukraine).

46. Mokliak S. P. Ukraina v suchasnomu heopolitychnomu prostori ta problemy zabezpechennia yii voiennoi bezpeky. *Naukovyi visnyk Dyplomatychnoi akademii Ukrainy*. 2009. Vyp. 15. S. 201–205. (Ukraine in the modern geopolitical space and the problems of ensuring its military security).

47. Pryidun S. Istoryko-heopolitychni peredumovy ta osnovni etapy formuvannia zovnishnopolitychnoi diialnosti Ukrainy. *Ukraina – Yevropa – Svit. Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats. Serii: Istorii, mizhnarodni vidnosyny*. 2017. Vyp. 19. S. 79–90. (Historical and geopolitical preconditions and main stages of formation of Ukraine's foreign policy).

48. Pryidun S. V. Transformatsiia zovnishnoi polityky Ukrainy: yevropeisko-atlantychnyi aspekt (1991–2015) : dys. ...k. i. n.: 07.00.02. Ternopil, 2019. 302 s. (Transformation of Ukraine's foreign policy: the Euro-Atlantic aspect (1991–2015)).

49. Uhoda pro stvorennia Spivdruzhnosti Nezaleznykh Derzhav vid 10 hrudnia 1991 r. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/997_077 (Agreement establishing the Commonwealth of Independent States of December 10, 1991).

50. Ukaz Prezydenta Ukrainy „Pro nevidkladni zakhody po budivnytstvu Zbroinykh syl Ukrainy”. 5 kvitnia 1992 r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/209/92#Text> (Decree of the President of Ukraine „On Urgent Measures for the Construction of the Armed Forces of Ukraine”. April 5, 1992).

51. Ukaz Prezidenta Rossijskoj Federacii „O perehode pod yurisdikciyu Rossijskoj Federacii Chernomorskogo flota”. 7 aprelya 1992 g. URL: <http://kremlin.ru/acts/bank/1172> (Decree of the President of the Russian Federation „On the transfer of the Black Sea Fleet under the jurisdiction of the Russian Federation”. April 7, 1992).

52. Adamovych S. V. Faktor Chornomorskoho flotu Rosiiskoi Federatsii v suspilnopolitychnomu zhytti Ukrainy (1991–2012 rr.). *Visnyk Prykarpatskoho universytetu. Istorii*. 2012. Vyp. 22. S. 65–75. (Factor of the Black Sea Fleet of the Russian Federation in the socio-political life of Ukraine (1991–2012)).

53. Rybak N. B. Krymska problema v ukraïnsko-rosiïskykh mizhderzhavnykh vidnosynakh 1990-kh rr. *Visnyk Natsionalnoho universytetu „Lvivska politekhnikha”. Derzhava ta armii*. 2014. N. 809. P. 89–97. (The Crimean problem in Ukrainian-Russian interstate relations in the 1990s).

54. Postanova VR RF N. 2809-1 „Pro pravovu otsinku rishen derzhavnoi vldy RRFSR zi zminy statusu Krymu, pryiniatykh u 1954 r.”. 21 travnia 1992 r. URL: <https://ru.wikisource.org/wiki/> (Resolution of the Verkhovna Rada of the Russian Federation N. 2809-1 „On the legal assessment of decisions of the state authorities of the RSFSR to change the status of Crimea, adopted in 1954”. May 21, 1992).

55. Uhoda mizh Ukrainoiu i Rosiiskoiu Federatsiieiu pro podalshyi rozvytok mizhderzhavnykh vidnosyn vid 23 chervnia 1992 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_018#Text (Agreement between Ukraine and the Russian Federation on the further development of interstate relations of June 23, 1992).

56. Uhoda mizh Ukrainoiu ta Rosiiskoiu Federatsiieiu pro nevidkladni zakhody po formuvanniu Viiskovo-Morskykh Syl Ukrainy ta Viiskovo-Morskoho Flotu Rosii na bazi Chornomorskoho flotu. 17 chervnia 1993 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_046#Text (Agreement between Ukraine and the Russian Federation on urgent measures for the formation of the Ukrainian Navy and the Russian Navy on the basis of the Black Sea Fleet. June 17, 1993).

57. Protokol pro vrehuliuвання problem ChF. 3 veresnia 1993 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_054#Text (Protocol on the settlement of the Black Sea Fleet problems. September 3, 1993).

58. Velihodskiy V. M. Krymska avtonomiia v period diialnosti politychnoho rezhymu Yu. Mieshkova (liutyi 1994 r. – berezen 1995 r.). URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/74510/19-Veligodskiy.pdf?sequence=1> (Crimean autonomy during the period of the political regime of Yu. Meshkov (February 1994 – March 1995)).

59. Svitova hibrydna viina: ukraïnskyi front. / za zah. red. V. P. Horbulina. Kyiv : NISD, 2017. 496 s. (World Hybrid War: Ukrainian Front).

60. Rossijsko-ukraïnskie otnosheniya : sb. dokumentov 1990–1997 / otv. red. A. A. Zagorskij; sost. V. V. Loskutov. Moskva : MID RF, MID Ukrainy, 1998. 646 s. (Russian-Ukrainian Relations: Collection of Documents 1990–1997).

61. Uhoda mizh Rosiiskoiu Federatsiieiu i Ukrainoiu shchodo Chornomorskoho flotu. 9 chervnia 1995 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_082#Text (Agreement between the Russian Federation and Ukraine on the Black Sea Fleet. June 9, 1995).

62. Uhoda mizh Ukrainoiu i Rosiiskoiu Federatsiieiu pro status ta umovy perebuvannia ChF na terytorii Ukrainy. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_076#Text (Agreement between Ukraine and the Russian Federation on the status and conditions of the Black Sea Fleet's stay on the territory of Ukraine).

63. Dohovir pro druzhbu, spivrobitnytstvo i partnerstvo mizh Ukrainoiu i Rosiiskoiu Federatsiieiu vid 14 sichnia 1998 r. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/643_006 (Treaty of Friendship, Cooperation and Partnership between Ukraine and the Russian Federation of January 14, 1998).

64. Vidnianskyi S. V., Martynov A. Yu. Zovnishnia polityka Ukrainy: evoliutsiia kontseptualnykh zasad ta problemy realizatsii. *Ukraïnskyi istorychnyi zhurnal*. 2011. N. 4. P. 55–76. (Ukraine's foreign policy: the evolution of conceptual principles and problems of implementation).

65. Dohovir mizh Ukrainoiu i RF pro ukraïnsko-rosiïskyi derzhavnyi kordon. 28 sichnia 2004 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_157#Text (Agreement between Ukraine and Russia on the Ukrainian-Russian state border. January 28, 2004).

66. Dohovir pro spivrobitnytstvo u vykorystanni Azovskoho moria i Kerchenskoï protoky. 24 hrudnia 2003 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_205#Text (Agreement on cooperation in the use of the Sea of Azov and the Kerch Strait. December 24, 2003).

67. Vitman K. M. Intehratsiini protsesy na postradianskomu prostori yak prodovzhennia dezintehratsii SRSR. *Derzhava i pravo*. 2010. N. 48. S. 601–606. (Integration processes in the post-Soviet space as a continuation of the disintegration of the USSR).

68. Uhoda mizh Ukrainoiu i Rosiiskoiu Federatsiieiu z pytan perebuvannia Chornomorskoho flotu Rosiiskoi Federatsii na terytorii Ukrainy. 21 kvitnia 2010 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_359#Text (Agreement between Ukraine and the Russian Federation on the stay of the Black Sea Fleet of the Russian Federation on the territory of Ukraine. April 21, 2010).

69. Huseynov V. Revisiting the Ukraine crisis: realist reflections on causes and Consequences. *CES Working Papers*. 2017. Vol. IX. Issue 4. P. 582–596.

70. Gorbulin V. Kak pobedit' Rossiyu v vojne budushchego. Kiev : Brajt Buks, 2020. 256 s. (How to defeat Russia in the war of the future).

71. Umland A. Rol' i celi Kremlya v „ukraïnskom” krizise. URL: <http://www.geopolitika.lt/index.php?artc=7120> (The role and goals of the Kremlin in the „ukraïnian” crisis).

72. Ukraina ta Kytai. Torhovelno-ekonomichne spivrobitnytstvo. *Posolstvo Ukrainy v Kytaiskii Narodnii Respublitsi ta v Monholii (za sumisnytstvom)*. URL: <https://uatmic.com/posolstvo-ta-konsulstva-ukrainy-v-knr> (Ukraine and China. Trade and economic cooperation).

73. Horin P. A. Ukrainska dyplomatiia na Blyzkomu Skhodi: Shcho zavazhaie prosuvanniu ukrainskykh interesiv. URL: <https://ua.112.ua/statji/ukrainska-dyplomatiia-na-blyzkomu-skhodi-shcho-zavazhaie-prosuvanniu-ukrainskykh-interesiv-385164.html> (Ukraine and China. Trade and economic cooperation).

74. U mezhakh robochoho vizytu Volodymyra Zelenskoho do Turechchynu pidpysano nyzku dvostoronnikh dokumentiv. *Sait Prezydenta Ukrainy*. URL: <https://www.president.gov.ua/news/u-mezhah-robochogo-vizitu-volodimira-zelenskogo-do-turechchi-67921> (A number of bilateral documents were signed during Volodymyr Zelensky's working visit to Turkey).

Стаття надійшла до редакції 23.05.2022